

ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਵੇਦਨਾ

(ਟਿਵਾਣਾ ਰਚਿਤ ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ)

ਡਾ. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ,

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਪੀ. ਜੀ. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,

ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ, ਅਬੋਹਰ-152116

ਨਾਰੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਾਧੇ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਹਿਮ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਘੱਟ ਹੀ ਸੁਖਾਵੀਂ, ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਅਧੂਰੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਮੀ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਆਦਿਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਗਲੋਬਲੀ ਸਮਾਜ ਤੱਕ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਅਵਸਥਾ ਔਰਤ ਦਾ ਭਾਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਰਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਵਸਤ ਤੇ ਵਿਕਾਊ-ਮਾਲ' ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੰਨੇ ਪਲਟਦਿਆਂ ਔਰਤ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਪੁਖਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਖਾਰੀ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ--

ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸਾਰੇ ਕਪਟਾਂ, ਪਾਪਾਂ ਅਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨ ਹੈ।¹

ਵਰਣ-ਵੰਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਸਿਮਰਤੀ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਬਣਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੀ। ਮਨੁੱਖ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸਥਿਤੀ ਘੋਰ ਕਰੁਣਾਮਈ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ--

ਜੇ ਪਤੀ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੰਦ ਮੂਲ ਆਦਿ ਖਾਵੇ ਤੇ ਤਨ ਸੁਕਾ ਲਵੇ। ਜਿਹੜੀ ਔਰਤ ਦੂਜਾ ਪਤੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆ ਖੱਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਗਿੱਦੜ ਦੀ ਜੁਨ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।ⁱⁱ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮੁੱਚੀ ਔਰਤ ਜਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਰਦ ਦੇ ਹੱਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਭਾਵੇਂ ਮਰਦ ਦੀ ਅਰਧਾਂਗਨੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ, ਆਟੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਤੇ ਵਿਕਾਊ ਮਾਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਗਲੋਬਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਪਾਸਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਕ ਵਲਗਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਕਟਮਈ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਖਤਾ ਮਿਸਾਲ 'ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਰਾਈਮ ਰਿਕਾਰਡਜ਼ ਬਿਊਰੋ' ਦੀ ਤਾਜਾ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਊਰੋ ਅਨੁਸਾਰ:=-

ਹਰ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਬਾਦ ਔਰਤ ਜੁਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹਰ 29 ਮਿੰਟ 'ਚ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਰ 77 ਮਿੰਟ 'ਚ ਦਾਜ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪਤੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ 'ਤੇ ਜ਼ਲਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ⁱⁱⁱ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਲਗਭਗ ਇਹ ਸਿਰਫ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਨਾਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ, ਵਸਤ ਤੇ ਵਿਕਾਊ-ਮਾਲ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਜੁਬਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ 'ਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਸਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ

ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਡਾ. ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ ਦੁਰਸ਼ਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਟਿਵਾਣਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ,

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਰ ਔਰਤ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦੇਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਜੀਉਣ ਦੀ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਕਿਥੇ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਸੁਰਖਰੂ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਉਣਾ ਹੀ ਜਾਣਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਦੇ ਧਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਕਦੇ ਸਮਾਜ, ਕਦੇ ਪਰੰਪਰਾ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਰਲ ਕੇ ਬਾਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ। ਔਰਤ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਵਸਤੂ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵੇਚੀ, ਵਟਾਈ ਤੇ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”^{iv}

ਟਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਔਰਤ ਆਪ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਰਾਜੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਉਣ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੈ। ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਵਧੀਕੀਆਂ ਜ਼ਰਦੀਆਂ ਜ਼ਰਦੀਆਂ ਉਹ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਨਾਵਲੀ-ਜੁਗਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਨਾਵਲ-ਕਲਾ ਜੀਵਨ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਨਿਖਾਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਖਾ ਇਸੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਇਸਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਝਲਕਾਰੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਉਛਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਥਮ ਘੇਰਾ ਅਜਿਹੀ ਇਕੱਲ ਜਾਂ ਉਪਰਾਮਤਾ

ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਦੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਅਚਾਨਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰਕ-ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।”^v

ਟਿਵਾਣਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਉਦੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਾਨਵੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁੱਖ ਜਾਂ ਗੌਣ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਅਰਥ ਗਵਾਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਔਰਤ-ਹੋਂਦ ਜਦੋਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਾਲੀ, ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਤੇ ਵਿਕਾਊ-ਵਸਤ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕਰਤਾਰੀ ਅਮਲ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਏ ਹਨ, ਮਰਦ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਓਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਔਰਤ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਮਰਦ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਵਰਜਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ-ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੂਕ ਸਹਿਮਤੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

ਔਰਤਾਂ ਤੁਰ ਫਿਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੋਣੀਆਂ

ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਹ ਹਿੱਸੇ ਢੱਕੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਾਮ ਉਤੇ ਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ।^{vi}

ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਾਏ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਚਿਤਵਨ

ਵਿਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ

ਰਸੋਈ

ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਖੇਤੀ ਆਦਿ
ਬਾਹਰਲੇ

ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।^{vii}

ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਦਾਸੀ, ਭੋਗਣਯੋਗ-ਵਸਤ ਤੇ ਵਿਕਾਊ-ਮਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੇ ਔਰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਘਰ/ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਦਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ/ਧਾਰਮਿਕ/ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਰਵਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਦਤਰ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਡਾ. ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਇਨਾਮ ਜੇਤੂ ਨਾਵਲ 'ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਵਿਚ ਔਰਤ 'ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ 'ਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਭਾਨੋ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਨੋ ਅਜਿਹੀ ਨਿਆਸਰੀ ਤੇ ਅਭਾਗੀ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਰੈਣਾ ਅਮਲੀ ਗੰਗਾ ਤੋਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਨੋ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਤੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਦਿਉਰ/ਜੇਠ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਸਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਦੁਖੀ ਹੋਈ ਉਹ ਹਰਿਦੁਆਰ ਚਲੀ ਚਾਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਉਸਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਰੈਣਾ ਅਮਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਤਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਖਾਂਤ ਭਾਨੋ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਭਾਨੋ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਆਂਢ ਤੇ ਪਿੰਡ ਉਸ ਨੂੰ ਨਰੈਣੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਬਿਨ ਵਿਆਹੋ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਤਾਅਨੇ ਭਾਨੋ ਨੂੰ ਤੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿੰਨ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਨਾਂਕਿਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:-

“ਨੀ, ਜਾ ਵੱਢੇ ਦੀ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਸਾਬਤੀ ਤੀਮੀਂ ਐ, ਖੁਬਰਨੀ ਕੀਹਦਾ ਘਰ

ਪੱਟ ਕੇ ਆਈ ਹੋਊ।”-----

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਾੜੀ ਜੀ ਕੰਧ 'ਤੋਂ ਝਾਕੀ ਸੀ, ਭੱਜੜੇ ਪਿੱਟੀ ਦੀ ਮਟੁੱਕ-ਮਟੁੱਕ

ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦੀ ਐ, ਜਿਮੇ ਪਿਉ ਦੀ ਸਹੇੜ ਦਾ ਘਰ ਹੋਵੇ।”^{viii}

ਸਮਾਜ ਭਾਨੋ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਕਾਰਤਮਿਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੀ ਪੁੰਨ ਵਿਆਹੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਗ਼ੈਰਮਾਨਤਾ ਉਸਨੂੰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਭਾਨੋ ਅੰਦਰਲੀ ਔਰਤ ਜਾਗਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਵਣ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਗ਼ੈਰ ਮਰਦ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੇਤਲੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਉਸਨੂੰ ਵਿਕਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਰਾ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ 'ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤ ਵਿਕ ਕੇ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੇਚਣ ਲਈ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਭਾਨੋ ਹੀ ਬਚੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ।

ਪੇਤਲੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਭਾਨੋ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਸਿਆਣੀ ਧੀ ਵਾਂਗ ਪਿਤਾ ਦਾ ਭਾਰ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਭਾਨੋ ਨੇ ਇਸ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਸੀਬ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਉਹ ਵਸਤ ਵਾਂਗ ਵਿਕਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਈ। ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਵਸਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਮਾਜ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਿਉਰ/ਜੇਠ ਉਸਨੂੰ ਨਰੈਣੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਮ-ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਭੋਗ ਦੀ ਵਸਤ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਔਰਤ ਦੀ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਮ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਨਾਂਕਿਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਭਾਨੋ ਦੀ ਇਸ ਹੋਣੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਪੰਜ ਭਰਾ ਸੀ ਬੇਬੇ ਉਹ। ਤੇ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕੱਲਾ ਈ

ਸੀ। ਬੁਰਛਿਆਂ ਵਰਗੇ ਸਾਰੇ ਈ ਵੇਲਾ ਕੁਵੇਲਾ ਤਕਾਉਂਦੇ ਰਿਹਾ

ਕਰਨ।”^{ix}

ਸਰਵਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਨੋ ਦਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਨੋ ਨਾ ਤੇ ਬਾਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਤੀ ਦਾ। ਭਾਨੋ ਨਰੈਣੇ ਅਮਲੀ ਦਾ ਘਰ ਸਾਂਭਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਭਾਨੋ ਨਰੈਣ ਅਮਲੀ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

‘ਭਾਨੋ ਨੇ ਕਾੜ ਕਾੜ ਕੇ ਅੱਧੋਸੁੱਧੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪਾ ਕੇ ਚਾਹ ਬਣਾਈ। ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਮਾਰ ਲਾਹੁਣ ਲੱਗੀ ਦੇ ਪਤੀਲੀ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟ ਗਈ। ਤੱਤੀ ਚਾਹ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ’ਤੇ ਵੀ ਪੈ ਗਈ।

ਨਰੈਣ ਨੇ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਦੋ ਧੌਲਾ ਉਸ ਦੇ ਮੌਰਾਂ ’ਚ ਧਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਨਾਸਾਂ ਫੰਕਾਰਦਾ ਬੋਲਿਆ,

“ਸਾਲੀ ਕੰਜਰ ਦੀ ਸੁਰਤ ਖਾਨੀ ਕਿਥੇ ਗਈ ਰਹਿੰਦੀ ਐ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਮਾਂ ਡੋਲ੍ਹਣ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਈ ਸੀ।”^x

ਨਰੈਣ ਅਮਲੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਈ ਵਾਰਸ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਨੋ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖੋਂ ਨਰੈਣ ਦਾ ਵਾਰਸ ਨਹੀਂ ਜੰਮਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਸਰਵਣ ਦਾ ਮੋਹ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਵਣ ਦਾ ਹੀ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਰੈਣੇ ਦੇ ਯਾਰ ਦੋਸਤ ਹਰ ਢੰਗ/ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਭਾਨੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਰੈਣ ਦਾ ਯਾਰ ਜਾਗਰ ਭਾਨੋ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਨੋ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਨਿਮਨਾਂਕਿਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ:

‘ਓਸ ਅਮਲੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਖ਼ਾਲੀ ਜਾਮੇ ਜੱਗ ਤੋਂ, ਭਲਕੇ

ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇਰਾ ਕੌਣ ਆਪਣਾ ਹੋਊ ? ਜਾਗਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ

ਅਪਾਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ।

“ਨਹੀਂ ਜਾਗਰਾ ਨਹੀਂ ।” ਭਾਨੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿਚਦਿਆਂ

ਕਿਹਾ ।

“ਚੰਗਾ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਐ ਭਾਬੀ, ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਿਲ ਤਾਂ ਲਿਆ ਕਰ-

----- ।^{xi}

ਭਾਨੋ ਜਾਗਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਚਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਕੀ ਹਰ ਔਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਤ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੋਹਰੀ ਮਾਰ ਝੱਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵੀ ਉਸ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਘਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਡਾ. ਟਿਵਾਣਾ ਭਾਨੋ ਜਾਂ ਭਾਨੋ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ । ਉਸਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਮਈ ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਬੰਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਪਾਪ ਹੈ ।

ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇੱਥੇ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਭਾਨੋ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਔਰਤ ਜਾਤ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਮ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕੋਡਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਨੋ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ । ਟਿਵਾਣਾ ਭਾਨੋ ਦੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਔਰਤ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਰਾਲਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜ ਸਕੀ ।

ਘਰ-ਗੀਣ ਤੇ ਵਿਕਣ-ਵਸਤ ਬਣਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਭਾਨੋ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ । ਉਹ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਾਠ ਕਰਦੀ/ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋੜਿਆਂ ਤੇ ਜੂਠੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਭਾਨੋ/ਸਮੁੱਚੀ

ਔਰਤ ਹੀ ਮਰਦ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਧੀਕੀ ਤੇ ਵਾਸਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ 'ਤੇ ਸਿਰਫ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

“ਲੈ ਪਰਸ਼ਾਦ ਲੈ।” ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਮੱਕਾ ਟੇਕ ਕੇ ਗੁਟਕਾ ਆਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖ
ਪੀਪੀ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾਸਿਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਭਾਨੋ ਵਲ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਭਾਨੋ ਨੇ ਬੱਥ ਅੱਡ ਦਿੱਤੀ।

ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਪਤਾਸੇ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਕ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ।

“ਗੁਰੂ ਦੱਛਣਾ ਨੀ ਦੇਣੀ?” ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਛਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਕ੍ਰਾਦਿਆਂ
ਕਿਹਾ।

ਭਾਨੋ ਹੱਕੀ ਬੱਕੀ ਰਹਿ ਗਈ।^{xii}

ਭਾਨੋ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਥਾਂ ਭਾਵੇਂ ਭਾਨੋ ਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਘਰ ਹੋਵੇ,
ਸਮਾਜ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪਿਓ ਦਾ ਘਰ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਨਰੈਣ ਅਮਲੀ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ
ਭਾਨੋ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਸੌਂਕਣ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਰੈਣ ਅਮਲੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭਾਗਵੰਤੀ
(ਨਰੈਣ ਅਮਲੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ) ਵੀ ਭਾਨੋ 'ਤੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ
'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

‘-----ਇਕ ਦਿਨ ਨ੍ਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਕਾਲਾ ਭਾਨੋ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਣ 'ਤੇ

ਭਾਗਵੰਤੀ ਨੇ ਭਾਨੋ ਦੇ ਧੌਲ ਵੀ ਮਾਰੀ ਸੀ।^{xiii}

ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਭਾਨੋ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮਾਲਕ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਖਰ ਨਰੈਣਾ ਅਮਲੀ ਵੀ ਭਾਨੋ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਭਾਨੋ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਔਰਤ ਜਾਤ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਪਾਟ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਹੀ ਕੁੱਝ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

-
- i ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ, ਉਧਰਿਤ
- ii ਮਨੂੰ, ਮਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ (ਉਧਰਿਤ)
- iii ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਰਾਈਮਜ਼ ਰਿਕਾਰਡ ਬਿਊਰੋ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੱਥ, 2011
- iv ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਐਰ ਵੈਰ ਮਿਲਦਿਆਂ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ-8
- v ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਨਾਵਲ-ਕਲਾ, ਪੰਨਾ-56
- vi ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ-121
- vii ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾਦਕ) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-29
- viii ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ, ਪੰਨਾ-01
- ix ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-05
- x ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-60
- xi ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-45
- xii ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-60
- xiii ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-74
-